

УДК:
323.25

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Година (XXII) IX, vol=23

Бр. 1 / 2010.

стр. 1-20.

*Александра Мирковић**
Институт за политичке студије, Београд

САВРЕМЕНА СХВАТАЊА ГРАЂАНСКЕ НЕПОСЛУШНОСТИ**

Сажетак

Ауторка на основу компаративне анализе различитих савремених концепција грађанске непослушности, настоји утврдити један релативно неспоран минимум елемената који би чинили differentia specifica ове праксе и средства политичке борбе, без обзира на то што у теоријским круговима постоји одсуство сагласности по питању већег броја својстава ове врсте цивилног деловања. При том се указује и на одређена ограничења и ексклузивност доминантних схватања која полазе од ролсовске доста ригидне схеме нужних услова за спровођење и оправданост грађанске непослушности, чиме се непотребно сужава и осиромашује значење овог појма, уз такво лимитирање легитимног подручја, предмета и улоге оваквог типа политичког деловања да многи искуствени примери излазе онда ван оквира те праксе и концепта. Због тога се подвлачи значај другачијег тумачења неопходног контекста грађанске непослушности, где се акценат не би стављао само на нужни институционални, него и на одређен политичко-културни оквир. На основу тога се и изводи закључак да је Хабемасова концепција, иако произлази из сличне теоријске матрице, ипак пријем-

* Истраживач у ИПС, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

чљивија за савремену праксу таквих цивилних захтева и протесних акција.

Кључне речи: Ненасилни отпор, грађанска непослушност, грађанска некооперативност, „нова непослушност”, демократска уставна држава, институционални контекст, политичка култура, „јавни концепт правде”, људска права, слобода, легална неправда, „неправо”, (не)легитимност, (не)легалност, демократизација,

Као и у случају многих других појмова и категорија од друштвеног и политичког значаја, и у погледу грађанске непослушности, теорију карактерише одсуство сагласности. Но, ипак се може издвојити извешан минимум елемената око којих постоји мања или већа сагласност. Пре свега, то су грађани као субјекти и носиоци овог концепта, који у складу са принципом грађанства и из њега изведеним њиховим статусом (статусом грађанина као припадника тј. пуноправног члана одређене политичке заједнице), уживају своја загарантована права и слободе, али истовремено имајући и одређене обавезе према заједници (као што су: правна облигација поштовања закона, правна и фискална облигација плаћања пореза, војна обавеза, политичка, мада је то негде и правна обавеза коришћења права гласа, одн. гласања на изборима и др; а све оне у ширем смислу спадају у политичке обавезе грађана, чинећи тзв. политичку облигацију на послушност). Међутим, поред права и обавеза, грађани имају и одговорност према заједници чији су чланови и у коју су, сходно контрактуалистичким полазиштима, ушли да би живели у условима нормативно уређених односа, који би били у најмањој могућој мери неправедни. Стога, ако постојећа нормативна регулатива, или неки њен део, није у складу с јавним схватањем правде у друштву, одговорност грађана према заједници подразумева и дужност пружања грађанског (ненасилног) отпора таквим правним нормама које чине легално „неправо“. Управо је тај јавни и ненасилни отпор неправедним законима, њихово свесно непоштовање или кршење од стране грађана, други кључни и углавном у теорији неспоран елемент грађанске непослушности. При том, такав грађански отпор подразумева одсуство криминалне намере, мада се, како упозорава Фримен (Harrop A. Freeman), сам придев „грађански“ (*civil* или *civic*) не користи да би се истакла супротност криминалном деловању, већ ради наглашавања да је реч о акцијама усмереним „против државе“ (*civitas*), односно њених правних и политичких аката. Иако има мишљења да то може бити

и индивидуални облик отпора, грађанска непослушност је углавном колективни јавни чин (ретко или изузетно је индивидуални, али и тада мора испуњавати одређене услове, а пре свега, овај везан за јавност), којим се у виду јавног апела жели скренути пажња на проблематичност и нелегитимност неког закона или другог акта с правном снагом, и придобити подршка других у реализовању захтева за његовим укидањем или ревизијом.

Углавном се можемо сложити са поменутиим Фрименом и битним карактеристикама грађанске непослушности које он издваја, а које се већим делом провлаче кроз све друге концепције ове технике политичке борбе. По њему, грађанска непослушност је само један од облика ненасилног отпора¹⁾, а њена специфична карактеристика, која је одваја од других, сличних ненасилних облика политичке борбе, јесте отпор усмерен против закона или другог државног акта са законским ефектом. Поред тога и ненасилности, својства таквог отпора су и: намера (није спонтани или случајан чин), спољна сврха (указује на неправду другим члановима друштва), искљученост обичне криминалне намере, као и легалан и нелегалан облик који може имати. Овај аутор додаје још једну карактеристику грађанске непослушности - религијску филозофију као њен могућ садржај. Она, међутим, не може бити третирана као универзално и општеприхваћено својство те врсте грађанских акција, због тога што укључује приватна уверења и елемент савести, а они по актуелним схватањима излазе из оквира грађанске непослушности.

Већина теоретичара, наиме, прихвата ролсовски принцип да грађанска непослушност може бити заснована само на правди или, другим речима, да се може вршити само с позивањем на неправду, искључујући савест као њен утемељујући елемент. Но, има и оних који, попут Фримена, прихватају могућност постојања више облика грађанске непослушности, с обзиром на врсту њене заснованости. Тако, на пример, Дворкин (Ronald Dworkin), поред грађанске непослушности засноване на правди (када грађани који чине неку

1) Уз грађанску непослушност, овај аутор издваја још шест других облика ненасилног отпора који, и поред извесних међусобних сличности, ипак имају и неке специфичности. То су: насиље без мржње; ненасиље (као заправо највиши ниво отпора); принуда путем уздржавања од насиља; ненасилна директна акција (*Satyagraha*); акције без отпора; и пацифизам. О томе у: Harrop A. Freeman, „Civil disobedience“, у: *Civil Disobedience, Occasional Paper, Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, California, 1966*; нав. према: Владимир Павићевић, *Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији*, дипл. рад, ФПН, Београд, 2001, стр. 21-2; интернет: www.vladimirpavicevic.info/tekstovi/gradjanska_neposlusnost_u_savremenoj_politickoj_teoriji.

мањину у друштву желе чиновима непослушности скренути пажњу владајућој већини да она своје интересе спроводи на начин угрожавања права других људи, било припадника те протествујуће мањине, било права људи у другим земљама), конципира и грађанску непослушност засновану на моралном интегритету (тј. савести као утемељујућем принципу) и грађанску непослушност засновану на политици (када мањина у једном друштву својим протестним акцијама настоји утицати на владајућу већину да промени политику коју води, и то указујући јој да она не изражава добро сопствене интересе, па тиме ни оне опште). А. Молнар, одбацујући могућност постојања више врсти грађанске непослушности и уважавајући искључиво један њен облик, онај заснован на правди, износи оштру критику не само Дворкинове грађанске непослушности засноване на савести, него и оне засноване на политици. Ова друга се оспорава управо из разлога на који упућује већ и сам Дворкин: јер се у том концепту крије „потенцијални тоталитаризам“, пошто у уставној демократији не могу ни појединци ни мањина одређивати шта су интереси већине и како ће их она остваривати.²⁾ Дворкин, међутим, разлику између непослушности засноване на правди и оне засноване на политици изводи из своје дихотомије принцип / политика: док је принцип усмерен на оправдање одлуке која штити неко право, политика је усмерена на оправдање одлуке која остварује одређени циљ.

И када је реч о укључивању у појам грађанске непослушности легалних облика ненасилних акција отпора, поред оних нелегалних, такође нема сагласности. Тед Хондрих (Т. Honderich), на пример, полазећи од овог критеријума (не)легалности, повлачи јасну појмовну дистинкцију између грађанске непослушности и грађанске некооперативности; при чему су, иако циљеви у оба случаја остају исти, акције грађанске непослушности искључиво незаконите, док је у случају легалних акција, које су у складу са законом и где нема његовог кршења, реч о грађанској некооперативности. Већина других аутора ипак прихвата и легалне облике протестних акција (нпр. штрајкови, пријављене и дозвољене јавне демонстрације, петиције и др.) као акције грађанске непослушности, с тим што се грађанска некооперативност узима као један од начина

2) Александар Молнар, „Историјски развој грађанске непослушности“, у: А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, гл. XXIV, стр. 259-60.

спровођења грађанске непослушности или као један њен степен, тј. ниво који она може достићи.

На таквом је становишту Шарп (*Gene Sharp*), који некооперативност одређује као један ниво ненасилне акције, и то међуниво који се налази између протеста и убеђивања (петиције, демонстрације, јавни говори, трибине, дистрибуција промотивног материјала и литературе, и сл.), као најнижег нивоа на коме се још увек само постављају извесни захтеви који значе упозорења влади и упознавање ширег грађанства с постојећим стањем легалне неправде, и крајњег нивоа ненасилне интервенције. Уз то, код њега облици грађанске некооперативности, које он класификује у три врсте (социјална, економска и политичка некооперација), укључују, за разлику од Хондриха, поред легалних облика протеста (нпр. раднички штрајкови, бојкот потрошача, бојкот законодавних тела и избора и др.), и незаконите ненасилне акције (попут политичке некооперације у виду одбијања плаћања пореза и економске некооперације у виду одбијања плаћања разних такси, или пак одбијања да се користе званична средства плаћања, итд.). Дакле, на овом другом нивоу ненасилне акције, непослушни грађани више не постављају само захтеве, већ постају некооперативни, предузимајући конкретне потезе са одређеним ефектима. У случају да власт и даље не реагује на њихове захтеве, ненасилне акције непослушности могу попримити и радикалније форме отпора, достизањем свог трећег степена, а то је ниво ненасилне интервенције (од блокада путева и опкољавања владиних објеката, па све до формирања паралелних тржишта, паралелних влада и административних система).³⁾

Поред поменутих, међу значајније и често практиковане облике акција грађанске непослушности спадају и: маршеви, тзв. *sit-in* протести (протести седењем у месту), штрајкови глађу или бојкоти владиних медија и др. Постоји, такође, још једна битна дистинкција која се прави између две врсте грађанске непослушности: директне и индиректне. У случају директне грађанске непослушности, крши се исти онај закон или пропис против кога се и протестује (нпр. бојкот сегрегационистичких и дискриминаторских прописа локалних власти од стране америчких црнаца у њиховој борби за своја грађанска права); док се у случају индиректне крше неки други закони, а не онај против којег је протест усмерен, што је

3) О томе видети: Bryan Caplan, "Nonviolent resistance: Theory and history", *Humane Studies Review*, Vol. 9, No. 1, 1994; интернет: <http://www.HSR.disobedience.htm>.

углавном последица немогућности непосредног супротстављања неком неправедном закону, или нелегитимној политичкој одлуци или таквој политици, због саме природе ствари (нпр. у случају супротстављања одређеној спољној политици владе). У овом другом случају, крши се неки пропис који је сам по себи неспоран (рецимо, саобраћајни прописи или они о безбедности и приступу владиним зградама и објектима), а у циљу одашиљања симболичне поруке широј јавности о нелегитимности неке владине политике, одлуке, мере или прописа. Мајкл Волцер (Michael Walzer) је раније предлагао да се, поред ова два, уведе и трећи тип грађанске непослушности - она непослушност коју врше чланови корпорација грађанског друштва (нпр. радници, спроводећи недозвољене облике штрајка). Кључна одлика овог типа грађанске непослушности, по Волцеру, је то што она није усмерена против државне власти, већ против корпоративне власти, мада држава ову некад и подржава.⁴⁾

На основу свега изложеног, можемо рећи да је ипак најприхватљивије одређење грађанске непослушности у општем смислу, као једне „врсте грађанског отпора која је ненасилна, јавна, некриминогена и користи се само изузетно и у сврхе скретања пажње и промене услова, којима се изазивају органи власти“⁵⁾; при чему се такве акције отпора врше уз пуну свест учесника о могућим пратећим последицама, односно законским санкцијама које могу уследити.

Посебно је важно указати на још једно својство грађанске непослушности које се провлачи кроз већину савремених концепција и на коме се посебно инсистира, а то је њена протективна или дефанзивна улога у односу на постојећи (демократски) уставни систем и његова начела и принципе, нарочито оне везане за људска и грађанска права и слободе. Тако, на пример, Хабермас (Jürgen Habermas) истиче да су непослушни грађани заправо „чуvari легитимитета“ демократске правне државе, који наступају као она последња протективна инстанца, вршећи, својим ненасилним ак-

4) Тај предлог је Волцер изнео у раду „Civil disobedience and corporate authority“, у: Philip Green, Sanford Levinson (eds), *Power and Community. Dissenting Essays in Political Science*, Pantheon Books, New York, 1970; према: А. Молнар, „Грађанска непослушност заснована на правди“, у: *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност, op. cit.*, стр. 319. Указујући на овај Волцеров предлог, Молнар додаје и да он није наишао на прихватање у теоријским круговима, те да се зато овај тип и не узима у разматрање при анализама грађанске непослушности.

5) „Грађанска непослушност“, одредница у: Бошко Мијатовић, Илија Вујачић, Танасије Маринковић, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008, стр. 32.

цијама одбране „леgitимационих уставних принципа“, тј. конституционалних основа легитимности поретка, нормализујућу функцију у демократском политичком процесу. На готово истоветан начин је протективну функцију грађанске непослушности исказао и Ролс (John Rawls), када је нагласио да је она, колико год по свом карактеру и по самој својој дефиницији била незаконита, једно стабилизујуће средство уставног система.⁶⁾ Мајкл Волцер је, такође, имао у виду протективност грађанске непослушности, рекавши да, у ситуацијама које захтевају овакво деловање, дужност грађана да буду непослушни јесте ништа друго до израз њихове лојалности и послушности према држави.⁷⁾ Коначно, на тој позицији је и Молнар који читав свој концепт темељи на грађанској непослушности као једном од начина вршења „конзервативне конститутивне власти“. Но, док неки, управо попут Молнара, сматрају да се грађанском непослушношћу постиже само тај конзервирајући и протективни ефекат у односу на постојећу уставну демократију, путем њене искључиво корективне функције, други истичу значај и њене иновативне функције за очување уставног система. Тако ће Р. Дворкин, уважавајући потребу за сталним прилагођавањем права и политике, и то не само путем њиховог ревидирања, него и иновирања, како би се одржала виталност демократске државе и сама вера грађана у њену легитимност, истаћи да се грађанска непослушност показује као „кореографија за закаснеле коректуре и новотарије“⁸⁾, пошто не могу судије имати монопол над испитивањем и тумачењем закона, јер то могу чинити и сами грађани „на основу сопственог промишљеног и разложног гледишта“ (*on his / or her/ own considered and reasonable view of what the law requires*).⁹⁾

Сва ова схватања, међутим, мање или више остају у оквиру једне искључујуће позиције: прво, тиме што грађанску непослушност посматрају претежно из перспективе институционалног контекста (изузев Хабермаса, који највише искорачује из те матрице и проширује ту перспективу посматрања политичко-културалним контекстом); и друго, зато што за њен једини могући институционални оквир узимају већ изграђен демократски уставни систем, као онај

6) Видети: Џон Ролс, *Теорија правде*, Службени лист СРЈ, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 347.

7) О томе у: Michael Walzer, *Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship*, Harvard University Press, Harvard, 1970, стр. 7-17.

8) Према: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу“, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989, стр. 60.

9) Према: Alan Carter, “In defence of radical disobedience“, *Journal of Applied Philosophy*, vol. 15, No. 1, 1998, стр. 30.

који се карактерише „околностима блиским правди“ (Ролс) или „у целини нетакнутом правном државом“ (Хабермас), конципирајући тако грађанску непослушност искључиво као „продужетак демократске политике“ (Баркер /R. Barker/).¹⁰⁾ Овим се запостављају многи искуствени примери, а посебно они из савремене праксе, где је грађанска непослушност примењена као цивилна стратегија за спровођење демократских промена и где је она имала и значајан допринос у демократизацији друштва, што недвосмислено показује и анализа случаја Србије. На тај начин се превиђа још једна битна улога грађанске непослушности, а то је њена пројективна улога.

Међу савременим теоријама грађанске непослушности засигурно највећи одјек је имала Ролсова концепција, и то у погледу како њене афирмације, тако и њеног оспоравања и критике, а коју је он развио у оквиру своје опште теорије о правди. Његова дефиниција грађанске непослушности, иако је своју највећу популарност доживела током 70-их и 80-их година XX века, и данас је широко прихваћена и, такође, и даље спада међу најцитираније. Њоме се, како и сам Ролс напомиње, грађанска непослушност одређује у једном ужем и ограниченом смислу у односу на оно њено традиционално поимање, у Тороовом смислу. По њој, то је „јавни, ненасилни, мада свесно политички чин супротан закону, који се обично изводи с циљем да изазове промену у закону или политикама власти“.¹¹⁾ Према Ролсу, оваквим деловањем, ослобљава се осећај за правду (*addressing sense of justice*) већине у друштву и упућује се јавни апел са упозорењем да, према нечијем промишљеном схватању и искреном уверењу, нису поштовани принципи правде, као „принципи друштвене сарадње међу слободним и једнаким људима“.¹²⁾ Таквим апелом, владајућа већина се позива на ревидирање неких постојећих услова који нису у складу с „јавним концептом правде“. Објашњавајући то, Ролс каже: „Ми позивамо друге да поново размисле, да ставе себе у наш положај и да признају да не могу очекивати од нас да бесконачно прихватамо услове које нам

10) По Баркеру, неопходни услове за праксу грађанске непослушности су слободна јавна расправа и одсуство репресије над непослушницима, а како то обезбеђује једино демократски систем, оваква пракса је само у њему и могућа. У недемократским системима, „тешко да има икакве озбиљне могућности за грађанску непослушност као продужетак демократске политике“ (R. Barker, „Civil disobedience“, у: S. M. Lipset /ed./, *Encyclopedia of Democracy* //, Routledge, London, 1995, стр. 226; нав. према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност“, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 71).

11) Џон Ролс, *Теорија правде*, *op. cit.*, стр. 331.

12) *Ibid.*, стр. 331-2.

они намећу”.¹³⁾ Оно скоро опште место, које је већина аутора прихватила, управо је ово схватање да је грађанска непослушност, како каже Спасићева, „у основи дефанзиван потез оних чија су права угрожена”.¹⁴⁾ Друго, код Ролса, нужан контекстуални оквир овакве цивилне праксе јесте већ успостављен демократски уставни поредак, који омогућава постојање „друштва блиског праведном”, у коме су принципи правде већински прихваћени за темељ добровољне друштвене сарадње.

Ролс грађанску непослушност одређује као политички чин, не само зато што су њени апели и захтеви упућени владајућој већини у друштву, већ и зато што се такво деловање и усмерава и легитимише принципима правде, као уставним политичким принципима, који уређују друштвене установе и сам устав; а тиме су искључени принципи било каквих приватних уверења (принцип савести и уопште принципи личног морала или верских уверења) као основи ове праксе. Чиновни грађанске непослушности врше се с позивањем на „јавни концепт правде”, као неко „заједнички прихваћено схватање правде” које је отелотворено у уставу и у основи је политичког поретка. Ролс, додуше, признаје да и у „друштву блиском праведном” могу постојати разлике у схватању правде, али каже да онда та различита схватања морају водити ка сличним политичким ставовима. Тако нешто је могуће, јер, по њему, „различите премисе могу довести до истог закључка”.¹⁵⁾ Стога и утврђује да није нужна строга сагласност грађана у погледу јавног концепта правде, већ само извесно, потребно преклапање у њиховим ставовима. Ролс одређује грађанску непослушност и као јавни чин, не само због позивања на те јавне принципе правде, већ и јер се врши у сфери јавности, а јавност је и адресат поруке која се упућује у виду јавног апела с позивањем на правду.

Он је утврдио и три услова који морају бити испуњени да би грађанска непослушност била оправдана. Први се тиче предмета грађанске непослушности: она може бити усмерена само на случајеве тежих облика неправде, тј. „суштинску и јасну неправду”, а такве су пре свега оне неправде које су препрека уклањању других неправди. Зато би грађанском непослушношћу требало реаговати посебно у случају кршења онога што је он назвао првим и другим принципом правде; то су: принцип једнакости слободе (у смислу

13) *Ibid.*, стр. 347.

14) Ивана Спасић, „Грађанска непослушност“, *op. cit.*, стр. 62.

15) Џон Ролс, *Теорија правде*, *op. cit.*, стр. 351.

да сваки човек поседује одређене основне слободе које су једнаке за све) и принцип једнакости могућности (у смислу да су друштвене позиције свима подједнако доступне, уз одсуство пристрасности).¹⁶⁾ Други Ролсов услов оправданости цивилне непослушности утврђује да она мора бити нужно тј. крајње средство, што значи да се претходно морају исцрпети све легалне могућности вршења утицаја, путем законитих средстава, а тек ако се ова покажу неефикасним, може се оправдано посегнути за тим илегалним средством политичке борбе. Трећи и, уједно, последњи услов односи се на границе оправдане непослушности: њеним активностима се не сме угрозити функционисање уставног поретка.

Ј. Хабермас, поред прихватања Ролсове дефиниције, као и углавном свих поменутих услова које је овај поставио као неопходне да би се неки чин грађанске непослушности сматрао оправданим, дели са њим мишљење и да су конституционални политички принципи, као опште-признат легитимизацијски основ демократског поретка, утемељујући принципи оваквих грађанских акција. Сходно томе, он дефинише грађанску непослушност као она „дела која су по свом облику илегална, мада се развијају у оквиру позивања на заједнички признате основе легитимитета... демократског државно-правног поретка”.¹⁷⁾ То значи да грађански непослушници прихватају постојећи демократски поредак као легитиман, а да су њихове протестне акције усмерене против појединачних случајева легалне неправде, тј. „законског неправда”, који се могу јавити и у демократској правној држави. Хабермас објашњава да када се говори о неправди у легалним облицима која настаје у демократској правној држави, ту „није реч о екстремном случају неправедног поретка, већ о нормалном случају (неправде – прим. А. М.), који ће увек изнова наступити, зато што је остварење основних уставних закона... дугорочан процес који се историјски не одвија праволинијски, већ га много пре карактеришу заблуде, отпори и порази”.¹⁸⁾

Но, и поред великог подударања Хабермасове концепције грађанске непослушности са оном Ролсовом, због чега се често и називају заједничким именом „Ролс-Хабермасова концепција”, постоје две кључне дистинктивне тачке у којима Хабермас ипак

16) Уз ова два основна принципа правде, Ролс је формулисао још један, допунски и општији: принцип једнаке дистрибуције вредности тј. добара у друштву, који неједнаку расподелу (принцип разлике) допушта само у корист најугроженијих чланова.

17) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *op. cit.*, стр. 55.

18) *Ibid.*, стр. 59.

искорачује из Ролсове доста ригидне схеме услова оправданости грађанске непослушности, вршећи тиме и њихову својеврсну надградњу. Прва тачка дистинкције произлази из Хабермасове делиберативног схватања демократије, због чега он не прихвата Ролсово виђење „јавног схватања правде” као некаквог априорног, унапред утврђеног концепта, око кога је у уставној демократији једном постигнута сагласност и који не подлеже никаквим поновним разматрањима, ревизијама и прилагођавањима, односно који не би могао и сам бити предмет грађанске непослушности. По Хабермасу, наиме, не само политичка, него и правна и процедурална питања могу и морају бити предмет аргументативног комуникативног деловања у дискурзивним процесима формирања политичке воље. Друга тачка у којој Хабермасова концепција одступа у односу на Ролсову, јесте стављање нагласка на развијену, партиципативну политичку културу као контекстуални услов грађанске непослушности. На тај начин, иако не занемарује ни онај институционални оквир демократске правне државе, Хабермас ипак оставља довољно простора да се под појам грађанске непослушности могу подвести и они примери пружања ненасилног отпора који не задовољавају овај институционални услов *stricto sensu*, тј. који се не спроводе у амбијенту развијене и консолидоване демократије и већ успостављене правне државе, а такође и они примери када се овакве цивилне акције спроводе у демократским институционалним условима, али су усмерене управо против њих и не заснивају се на принципу правде схваћеном у ролсовском смислу. Хабермасов концепт је заправо много пријемљивији за цивилне захтеве и протестне акције који се генеришу у оном широком пољу цивилитета којем припадају различити нови друштвени покрети (еколошки, феминистички, антиглобалистички, против абортуса и др.).

И мада је „Ролс-Хабермасова” концепција грађанске непослушности критикована и раније, и то у погледу скоро свих њених кључних обележја (као што су: јавност, прихватање законских санкција, ненасилност, Ролсово инсистирање на већинском схватању правде, симболичност и индиректност), из овог поља цивилног друштва, тј. од стране савремених друштвених покрета, упућене су и најрадикалније критике на њен рачун.¹⁹⁾ Значајан део њих по-

19) Једну прилично свеобухватну критику ове концепције сажето је изнео Велчман (Welchman), истакавши да доминантност њеног „схватања грађанске непослушности као 'облика говора' осиромашује значење овог појма, сужава легитимно подручје овог вида политичког деловања и доводи до усвајања селективне, искривљене слике историјата грађанске непослушности као политичке праксе” (видети: J. Welchman, “Is ecosabota-

лази од тога да су велике технолошке промене у савременом свету довеле човечанство у потпуно нову егзистенцијалну ситуацију, у којој је његов опстанак доведен у питање, те сматрају да због тога постоји нужна потреба за другачијом политиком, али такође и за другачијим основом грађанског деловања у пружању отпора постојећој политици, јер у тим условима, оно не може више почивати само на вредности каква је правда, већ се мора темељити на вредности самог живота. Стога се заступници оваквог концепта, међу којима многи имају и практично-активистичко искуство, залажу да се акције непослушности спроводе с позивањем на угроженост живота, и то било сопственог, било живота свих људи на свету. То је концепт тзв. нове непослушности, где се већ и самим називом жели истаћи разлика у односу на суштински „лојалистичку” грађанску непослушност. По Клегеру (Heinz Klegger), кључне разлике између ове две врсте непослушности састоје се у следећем: док је примарни циљ грађанске непослушности отклањање очигледног „неправа”, такав циљ „нове непослушности” је промена курса друштвеног и политичког развоја; затим, у погледу примарне проблематизације, грађанска непослушност је усмерена на заштиту мањине, а „нова непослушност” на заштиту од опасности коју доноси будућност; и коначно, у погледу односа према демократској правној држави, док је грађанска непослушност окренута реализовању већ постојећег права, ова „нова” тежи реформулацији, етаблирању и јачању уставне демократске државе као демократског постулата.²⁰⁾ Молнар оцењује да се овај нови облик непослушности не може свести ни на грађанску непослушност, ни на право на отпор тиранији у строгом смислу, али да је ипак овом другом ближи, па га чак и третира као један његов вид. Он примећује да се у основи тог концепта налази заправо она Хобсова (Thomas Hobbes) логика права на отпор, која води у грађански рат, а која је заснована на Лутеровом (M. Luther) праву на самоодржање.²¹⁾

ge civil disobedience”, *Philosophy and Geography*, Vol. 4, No. 1, 2001, стр. 97-107; исто: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 65).

20) Heinz Klegger, *Der neue Ungehorsam. Widerstände und politische Verpflichtung in einer lernfähigen Demokratie*, Campus, Frankfurt am Main, New York, 1993, стр. 87; нав. према: А. Молнар, „Грађанска непослушност заснована на правди”, *op. cit.*, одељак 7: „Нова непослушност”, стр. 358-9.

21) Више о Лутеровом концепту права човека-појединца на самоодржање и њиме инспирисаном Хобсовом схватању права на отпор, видети: Александра Мировић, «Грађанска непослушност, право на отпор тиранији и 'помоћ угроженој држави' као механизми заштите и (поновног) успостављања демократског уставног поретка», *Српска политичка мисао*, бр. 4, ИПС, 2009, стр. 45-76.

На крају прегледа савремених схватања грађанске непослушности, осврнућемо се и на веома интересантну концепцију управо поменутог нашег аутора, Александра Молнара, који је посебну пажњу у свом научном раду посветио овој категорији правне и политичке теорије, и који уноси делимичне новине, макар када су домаће прилике у питању, у њено одређење. Он ту своју концепцију развија у оквиру ширих разматрања улоге грађанства у политичким процесима. Полазно његово становиште је да конститутивна власт у демократској уставној држави не ишчезава самим актом проглашења устава, већ да наставља и после тога да се врши, уз стални „конфликтни набој“ између конзервативних и иновативних тенденција. Сходно томе, он утврђује да у демократској уставној држави постоје три различите фазе и начина вршења конститутивне власти: 1. уставотворна конститутивна власт – која обухвата политичку делатност сувереног пука и уставотворне скупштине, као и референдумску ратификацију предлога устава; 2. конзервативна конститутивна власт – која обухвата, поред делатности уставног суда као формалног „чувара устава“, и неформалне протективне механизме, као што су грађанска непослушност (јавна политичка делатност припадника пука које се спроводи ради заштите устава) и институт пружања „помоћи угроженој држави“ (политичка, а по потреби и војна делатност проуставних снага ради отклањања опасности од увођења тираније и поновног успостављања редовног функционисања уставног поретка); и 3. иновативна конститутивна власт – која отпочиње када се стекну услови за промену устава и обухвата политичку делатност субјекта овлашћеног да иницира уставну промену и оних који доносе одлуку о томе и спроводе ту промену, као и, уколико је предвиђена, референдумску ратификацију. Молнар утврђује и различите улоге у којима грађани наступају, у својству „пука“, у овим фазама политичког процеса. По њему, они делују као „суверени пук“ само током вршења уставотворне конститутивне власти, одн. само у оном иницијалном делу ове фазе који се односи на формирање и изражавање воље за конституционализацијом и избор уставотворне скупштине, док током вршења иновативне и конзервативне конститутивне власти, они наступају као „делатни пук“. Пошто он грађанску непослушност одређује као један од облика спровођења „конзервативне конститутивне власти“, то значи да грађани, у својим чиновима отказивања послушности, наступају као „делатни пук“. Тај „делатни пук“, који остварује „конзервативно-конститутивну власт“, „не би требало“, упозорава он, да се руководи произвољним врлинама, него... врло

јасно одређеним врлинама поступања у складу са уставом и заштитом устава“.²²⁾

Овде се, дакле, главни акценат ставља на протективну улогу грађанске непослушности, а њена потпуна дефиниција коју даје Молнар гласи: „Грађанска непослушност је феномен који се јавља као облик ненасилног протеста легитимној власти у (демократској) уставној држави и исказује је мањина грађана у својству представника конзервативне конститутивне власти.“²³⁾ Овај аутор, како је већ речено, прихвата да се о грађанској непослушности говори само када су у питању ненасилни протести засновани на правди, при чему неправда (тј. неправо), чије би отклањање или скретање пажње на њу требало да буде циљ ових протеста, мора бити не само озбиљна, него и појединачна, у смислу да се односи на савим одређене акте власти, и то у већ конституисаној демократској уставној држави. Ненасилни протест, да би се сматрао грађанском непослушношћу, мора бити и сразмеран свом циљу, као што мора испунити и остале услове, а који се углавном поклапају са онима које дају и други (ненасилност; јавност; морално-политичка, а не приватна мотивисаност; и испуњавање диспозитива неке забрањујуће правне норме).

Највећи значај Молнаровог концепта грађанске непослушности тиче се, међутим, принципа легитимације тих илегалних аката ненасилног исказивања непослушности, као и садржаја правде, на који би грађани требало да се позивају приликом њиховог спровођења. Право грађанске непослушности припада сфери природног, непозитивираног права, али Молнар, као и Драјер, налази његове позитивно-правне темеље, и то у позитивираним основним правима на слободу изражавања мишљења и слободу окупљања, која у свом синтетичком дејству омогућавају како остварење грађанске непослушности, тако и њено касније судско оправдање. Док неки други аутори (попут нпр. Лејкера /Laker/) истичу и треће основно право човека – слободу савести, као уставни и позитивно-правни основ оправдања ове врсте протеста, Молнар њега експлиците искључује, због свог принципијелног става о постојању суштинске разлике између грађанске непослушности и непослушности из разлога савести.

22) А. Молнар, „Демократска уставна држава“, у: *Расправа... 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, стр. 28.

23) *Ibid.*, стр. 26.

Иако прихвата Ролсово полазиште да је правда утемељујући принцип, тј. конституенс грађанске непослушности, он одбацује његово одређење ове категорије, на коме је, пак, Ролс изградио целокупну своју правну и политичку теорију. Имајући пре свега у виду онај додатни и општији Ролсов принцип правде, који се односи на једнаку расподелу друштвених користи и вредности, односно једнаку доделу права и обавеза, Молнар сматра да таква одредба правде „пружа запањујуће мало могућности за озбиљније утемељење грађанске непослушности“.²⁴⁾ Наглашава се да тако формулисан принцип правде значи да би се грађани, практикујући грађанску непослушност, могли супротставити сваком закону и демократски донетој политичкој одлуци, који нису у складу с њиховим личним или групним схватањем праведне дистрибуције добара и права и обавеза²⁵⁾, чиме се прекорачују и заобилазе, и ту се Молнар ослања на Хомана (Karl Hohmann), позитивно-правна и демократско-институционална сфера, а уместо њих уводи супстанцијална регулација дистрибуције као исход друштвених интеракција. Због тога, Молнар тежи да формулише неки универзалан, јасан и недвосмислен садржај правде, који не би био споран, у смислу да не би могао зависити од њених произвољних, индивидуалних или мањинских схватања. Уз делимично ослањање на Драјера, он такав садржај правде, као утемељујући основ грађанске непослушности, проналази у основним правима човека. На основу тога утврђује да се апел на правду, односно њено остварење као циља грађанске непослушности, може једино односити на основна права човека која су правно позитивирана уставом и међународним правом (путем

24) Александар Молнар, „Историјски развој грађанске непослушности“, *op. cit.*, стр. 261.

25) Желимо нагласити да ово, по нашем мишљењу, ипак није у потпуности исправна интерпретација Ролсове концепције правде, одн. прецизније, њене примене на план грађанске непослушности. Ту се, у разматрању ефеката ове концепције правде, запоставља управо Ролсов концепт грађанске непослушности, тј. поједине његове кључне компоненте, а без узимања тог концепта у целости, не могу се ови ефекти ваљано сагледати. Наиме, испушта се из вида да се код Ролса јавни апел не може односити на индивидуално или мањинско схватање правде, па ни такво схватање праведне дистрибуције добара, већ искључиво на јавни концепт правде, отелотворен у уставу, око којег постоји већинска сагласност, те се непослушни грађани могу позивати само на такву праведну расподелу добара која произлази из тог опште-прихваћеног концепта правде. Но, Молнар, поткрепљујући своје ставове, указује овде и на Нозикову (Robert Nozick) либералистичку критику ове тезе о тзв. структуралној правди, одн. дистрибутивној правди која резултира у неком структуралном стању. Нозик је, у свом делу *Анархија, држава, утопија*, оспорио могућност политичке употребе оваквог концепта правде, инсистирајући пак на „историјској правди“, која подразумева да се све тржишне трансакције могу оправдати првобитном расподелом добара. Молнар, међутим, ипак признаје да је ово једно радикално становиште које оправдава првобитну расподелу добара која, како каже Керол Гулд (Carol Gould), као израз првобитне акумулације капитала, увек представља отимачину и крађу.

међународних уговора и међународног обичајног права), као и на процедуре којима се она разрађују и штите. Ралф Драјер, који је у савременој правној теорији дао велики допринос разради концепта грађанске непослушности засноване на правди, први је истакао правно-позитивирана основна права човека као садржај те правде на коју се могу позивати грађани у спровођењу и оправдању својих аката непослушности.²⁶⁾ Нагласили смо да се Молнар у свом концепту само делимично ослања на овог теоретичара, зато што: с једне стране, он прихвата Драјерово одбацавање позивања на природна, непозитивирана права као основ оправдања грађанске непослушности, делећи с њим став да такав основ може бити једино заштита људских права као позитивираних природних права (ту је велики утицај Густава Радбруха и његове формуле); док, с друге, он врши истовремено и проширивање и сужавање Драјеровог одређења садржаја правде и апела на њу. Молнар ово проширење односи се на то што он апелом на правду обухвата и заштиту међународно-правних одредби о људским правима, док Драјер остаје само на уставним одредбама о тим правима, очигледно превиђајући могућност да устав не уважи неке обавезујуће норме међународног права. Његово сужавање апела на правду односи се, пак, на одбацавање уставних одредби о „државним циљевима” као могућег предмета заштите путем грађанске непослушности, како се то у Драјеровој концепцији предвиђа, придруживањем ових одредаба оним о људским правима као кумулативном садржају правде. Молнар то чини, сматрајући да су уставно одређени „државни циљеви” сувише апстрактни и да захтевају законску разраду, те да би могли бити предмет заштите применом грађанске непослушности само посредно, ако би се могли извести из основних права човека.

Образлажући зашто је неопходно да се правда на коју се грађански непослушници позивају заснива на основним правима човека и процедурама њихове разраде и заштите, Молнар издваја два разлога. Први разлог се тиче карактеристика ових права, тј. њиховог принципијелног и програмског карактера, подобног за моралну критику права која је и даље неопходна; јер, иако су у демократској уставној држави противречности између морала и права ослабљене, оне нису укинуте. Због тога, „основна права човека допуштају појединцу да оправда свој поступак (грађанске непослушности –

26) Драјерова формулација основних права човека као садржаја правде на којој се заснива грађанска непослушност, одмах је изазвала оштру критику од стране немачких конзервативних теоретичара права, попут Васермана (R. Wassermann) и Исензеа (Josef Isensee).

прим. А. М.) тиме што ће само *привидно* кршити одређено (нпр. законско) право, док ће га *заправо* бранити – као (своја) основна права”.²⁷⁾ Други разлог који Молнар наводи, оцењујући га и кључним, односи се на функције ових права која у демократској уставној држави заузимају посебно и привилеговано место. Њихова функција је, наиме, таква да они чине конститутивни елемент демократије: „Основна права човека јесу темељ демократије, чија се судбина не може препустити на вољу парламентарној већини (односно из ње произашлој влади) и зато се морају бранити бројним, не само институционалним, него и ванинституционалним средствима.”²⁸⁾ А грађанска непослушност неке мањинске, партикуларне друштвене групе јесте тек једно крајње такво ванинституционално средство.

Aleksandra Mirovic

CONTEMPORARY COMPREHENSIONS OF CIVIL DISOBEDIENCE

Summary

On the basis of comparative analysis of various contemporary comprehensions of civil disobediences, author of the text attempted to define one relatively unquestionable minimum of elements making differentia specifica of this practice and means of political battle, regardless of absence of consensus within theoretical circles regarding greater number of characteristics of this type of civil action. In this regard, the author underlined certain limitations and exclusivity of domineering comprehensions deriving from Rolls' rather strict scheme of necessary conditions for implementation and justification of civil disobedience that has unnecessarily limited and impoverished the meaning of this term, along with such limitation of legitimate field, subject and role of such type of political action so that empirical examples have left the borderlines of the frame of such practice and concept. For that purpose the author underlined importance of different comprehension of necessary context of civil disobedience, where the emphasis would not be put only on necessary institutional frame, but also on a certain political-cultural frame, too. On the basis of this, the author came to conclusion that Habermas' conception, although deriving from similar theoretical matrix, is still more acceptable for contemporary practice of such civil demands and protest actions.

27) А. Молнар, „Грађанска непослушност заснована на правди“, *op. cit.*, стр. 333.

28) *Ibid.*, стр. 334.

Key Words: *non-violent resistance, civil disobedience, civil non-cooperativeness, "new disobedience", democratic constitutional state, institutional context, political culture, "public concept of justice", human rights, freedom, legal injustice, "unlawfulness", (un)legitimacy, (un)legality, democratization*

Литература

- Arendt, Hannah, „Civil disobedience”, у: *Crisis of the Republic*, Harcourt Brace Jovanovich, NY, 1972.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Bleiker, Roland, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, 2002.
- Caplan, Bryan, “Nonviolent resistance: Theory and history”, *Humane Studies Review*, Vol. 9, No. 1, 1994; интернет: www.HSR.disobedienc-e.htm.
- Carter, Alan, “In defence of radical disobedience”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, 1998.
- Dworkin, Ronald, “Civil disobedience”, у: R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass., 1977.
- „Грађанска непослушност”, одредница у: Мијатовић, Бошко, Вујачић, Илија, Маринковић, Танасије, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008.
- Habermas, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Jelovac, Dejan, „Kako je moguća građanska neposlušnost u savremenom demokratskom poretku?”; интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorcinash.html.
- King, Martin Luther, Jr., *Chaos or Community?*, Hodder and Stoughton, London, 1968.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: Милан Матић, *Одабрана дела*, књига IV, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Матић, Милан, „Грађанин”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Александра Мировић, “Грађанска непослушност, право на отпор тиранији и ‘помоћ угроженој држави’ као механизми заштите и (повољног) успостављања демократског уставног поретка”, *Српска политичка мисао*, бр. 4, ИПС, Београд, 2009.

- Мировић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Цона Кина“, *Политичка ревија*, вол. 8, бр. 03/05, ИПС, Београд, 2005.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Neumann, Franz, „О границама оправдане непослушности“, у: Franz Neumann, *Демократска и ауторитарна држава: Студије о политичкој и правној теорији*, Нарпried, Zagreb, 1974.
- Павићевић, Владимир, *Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији*, дипл. рад, ФПН, Београд, јануар 2001; интернет:
- www.vladimirpavicevic.info/tekstovi/gradjanska_neposlusnost_u_savremenoj_politickoj_teoriji
- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, ФПН, ЈУПН, Београд, 2003.
- Подунавац, Милан, „Појам грађанина“ (извод из: М. Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*), Република, бр. 192-193, 1998; интернет: www.europe.com/zines/republika/arhiva/98/192/IN-DEX.htm.
- Подунавац, Милан, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип“ и ФПН, Београд, 1998.
- Power, Paul, “On civil disobedience in recent american democratic thought”, *The American Political Science Review*, Vol. 64, No. 1, 1973.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Sabl, Andrew, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001.
- Scott, James C., *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност“, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног оруштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана“, *Наше теме*, бр. 9, 1986.
- Становчић, Војислав, „О основама и карактеру политичке облигације грађана“, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/01, Београд, 2001.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, УПН, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Stevanović, Branislav D., “Theoretical and valuable foundations of the right to civil disobedience”, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, Vol. 4, No. 1, 2005; интернет: www.ceeol.com.

- Торо, Хенри Дејвид, *Валден, О грађанској непослушности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1981.
- Walker, Howe Daniel, *Henry David Thoreau on the Duty of Civil Disobedience*, Clarendon Press, Oxford, 1990.
- Walzer, Michael, *Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship*, Harward University Press, Harward, 1970.
- Welchman, J. , “Is ecosabotage civil disobedience”, *Philosophy and Geography*, Vol.4, No. 1, 2001.

ABSTRACTy

In regard to civil disobedience, just like in case of many other terms and categories of social and political significance, theory has been characterized by the lack of consensus. There is greater or fewer amount of consensus in regard to almost all aspects and characteristics that have established themselves as substantial and determining ones for this type of civil political activity: from public, non-violence and non-legality, its founding principles, acceptances of legal sanctions and insisting on majority comprehension of justice, to symbolism, indirectness and its strictly protective and conserving role. However, all these comprehensions have mainly stayed rooted within the frame of one excluding position: firstly, by the fact that they observe civil disobedience mainly from the position of institutional context (except Habermas, who has stepped out from that matrix more than others and has widened that perspective of observation in political-cultural context); and secondly, by the fact that for its only possible institutional frame they took an already established democratic constitutional system, like the one that is characterized with “the circumstances close the justice” (Rolls) or “generally untouched legal state” (Habermas), making a concept of civil disobedience strictly a “a continuation of democratic politics” (Barcer). By this in regard, many empirical examples have been neglected, in particular the ones from contemporary practice where civil disobedience has been implemented as civil strategy for implementation of democratic changes and where it has greatly contributed to democratization of society, what has been undoubtedly proved in case of the analysis of the case of Serbia. In this way one more significant role of civil disobedience has been overlooked, and that is its protective role.

Овај рад је примљен 01. фебруара 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 11. фебруара 2010. године.